

RELATÍV TÖRTÉNELEM

Historia Mundi

További olvasnivaló a kiadó kínálatából:

Grüll Tibor: *Az utolsó birodalom – Az Imperium Romanum természetrajza*

Kapitánffy István: *Hungarobyzantina*

Kádár Zoltán–Tóth Anna: *Az egyszarvú és egyéb állatfajták Bizáncban*

Láng Benedek: *Mágia a középkorban*

Gyáni Gábor

RELATÍV
TÖRTÉNELEM

TYPOTEX

Budapest, 2007

A mű megjelenését a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
– Magyar Könyv Alapítvány
és az ELTE Társadalomtudományi Kara támogatta.

© Gyáni Gábor, Typotex, 2007

ISBN 978 963 9664 39 5

ISSN 1788-7070

Témakör: *történelem, tudományelmélet*

Kedves Olvasó!

Önre gondoltunk, amikor a könyv előkészítésén
munkálkodtunk. Kapcsolatunkat szorosabbra
fűzhetjük, ha belép a *Typoklubba*, ahonnan értesülhet
új kiadványainkról, akcióinkról, programjainkról,
és amelyet a www.typotex.hu címen érhet el.

Honlapunkon megtalálhatja
az egyes könyvekhez tartozó hibajegyzéket is,
mert sajnos hibák olykor előfordulnak.

Kiadja a Typotex kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

Felelős kiadó: Votisky Zsuzsa

Felelős szerkesztő: Jutai Péter

Műszaki szerkesztő: Pintér Zoltán

Borítóterv: Szentesi Csaba

Terjedelem: 19 (A/5) ív

Készült a pécsi Bornus Nyomdában

Felelős vezető: Borbély Tamás

Tartalom

Bevezetés 7

A KULTIKUS MÚLT 19

Az irodalmi kultuszkutatás dilemmái 21

Politikai kultusz – vezérkultusz
(identitás- és közvéleményteremtés) 37

Modernitás és hagyomány a nagyvárosi múltban 50

A MÚLT KOLLEKTÍV EMLÉKEZETE 87

Kommemoratív emlékezet és történelmi igazolás 89

A Habsburg-múlt emlékezeti kánonjai 111

Nemzeti identitás – identitáspolitika 124

'56-os menekültek emlékező stratégiái 136

Az '56-mítosz, az emlékezet tere 155

A Kádár-kor a kollektív emlékezetben 167

A MÚLT TÖRTÉNETÍRÓI DISKURZUSA	185
A megtapasztalt és elbeszélte múlt	187
Hamis és igaz a történelemben	208
Elbeszélhető-e egy csata hiteles története? Metatörténeti megfontolások	220
Kontextus és kontextualizáció a történetírásban	241
Történelem és regény: a történelmi regény	260
A mai magyar történetírás dilemmái	285

Bevezetés

A történelem viszonylagossága nem az ún. valóság, hanem a valóságról szóló történelmi beszéd relativitását, relatív érvényességét jelenti. Ezért félrevezető minden olyan állítás, amely szerint a posztmodern (csak így általánosságban) tagadja a valóság létét és megismerhetőségét. Az igazság az, hogy a posztmodern vagy a vele érintkező történetelmélet történelmi kritikáinak többsége egy általa kreált fantomképpel viaskodik. Jól mutatja ezt az általuk bírált szemlélet ugyancsak hiányos ismerete, és szerzőik feltűnően szelektív irodalomhasználata. Ez többé-kevésbé még azokra az egyébként felkészült történelmszkeptikusokra is áll, akik nem a teljes elutasítás elvét vallják magukénak, hanem valamiféle „középut” keresését tekintik a fő céljuknak.¹ A szelektív „forráshasználat” és az ugyancsak felszínes érvelés iskolapéldája a műfajt magyar nyelven szinte egymagában képviselő munka, melynek – kitűnő társadalomtörténész – francia szerzője kizárólag hatalmi harcként ábrázolja a szóban forgó fejleményeket. „A »nyelvi fordulat« képviselői ugyanakkor az »objektivitásban«, az »igazságban« és a »valóságban« továbbra is hívó átlagos történészek »naivságain« való élcelő-

¹ Részben már ez a törekvés jellemzi: Richard J. Evans: *In Defense of History*. W. W. Norton & Company, New York - London, 2000. A köztes álláspont keresése hatja át: Mary Fulbrook: *Historical Theory*. Routledge, London, 2002. Újabb hasonló munka: Willie Thompson: *Postmodernism and History*. Palgrave, Macmillan, Basingstoke, 2004.

désükkel is igazolják hegemoniára törekvésüket a történeti kutatásban.”² Léteznek persze – ráadásul magyarul már olvasható – üdítő kivételek is.³

A történetírói megismerés relativizmusának a vitatása során a történetíró morális felelősségére szokás mint fontos, sőt perdöntő érvre hivatkozni.⁴ Evans is arra hívja fel a figyelmet, hogy a történetíró relativizmusa a holokauszt tagadásának nyit utat, mivel (Hayden White elmélete) minden történeti elbeszélés, így a holokauszt megtörténtét tagadó álláspont legitimitását szentesíti.⁵ S ez nem más, mint egyenes út a történetírói felelőtlenséghez.

A posztmodernnel kapcsolatban ezen gyakran hangoztatni szokott megfontolás készlet bennünket arra, hogy bővebb figyelmet szenteljünk a bevezető során a történetírás és a morális ítéletalkotás kapcsolatának.

A történetírói ethosz valamikori meghatározása látzólag megoldotta a múlt történetírói megítélésének kérdését. Leopold von Ranke fogalmazott így a 19. században: „mindegyik korszak közvetlenül Istenre vonatkozik, s értékét egyáltalán nem az adja, hogy mi az, ami létrejön belőle, hanem önnön létezése, önnön mivolta”. Következésképpen: „mindegyik korszakra úgy kell tekinteni, mint ami önmagáért valóan érvényes”.⁶ Ennek megfelelően nem a történész dolga az ítélkezés, rá az tartozik csupán, hogy próbálja megmagyarázni vagy megérteni a múlt eseményeit és szereplőit. Ennek az igénynek a nevében jelenti ki Marc Bloch, hogy a történész a tudós, nem pedig a bíró módján gyakorolja a pártatlan ítélkezést. „Hogy rövid legyenek, egyetlen szó uralja

² Gérard Noiriel: A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemtudományról tudományválsásuktól napjainkig. Napvilág, Bp., 2001. 164.

³ John H. Arnold: Történelem. Nagyon rövid bevezetés. Corvina, Bp., 2005; Jean Leduc: A történészek és az idő. Elméletek, kérdések, írásmódok. Kalligram, Pozsony, 2006.

⁴ Pl. Willie Thompson: i. m. 100–102.

⁵ Richard J. Evans: i. m. 206–207.

⁶ Leopold von Ranke: Az újabbkori történelem szakaszairól. In: Csejtei Dezső et al. szerk.: Ész, élet, egzisztencia IV. Történetfilozófia 1. Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, Szeged, 1994. 45.

és világítja be tudományunkat: a »megértés« [...] Ez a szó, ne titkoljuk, számos nehézséget hordoz magában, de éppannyi reményt is. S mindenekelőtt barátságos szó. Túlságosan sokszor ítélkezünk, még a cselekvésben is. Olyan könnyű felkiáltani: »akasztófára vele!« A megértés sosem elég mély.”⁷ Ezért ha mód van rá, lehetőleg kerüljük az ítéletmondást annak érdekében, hogy beválthassuk a történeti megértés által keltett reményt. „A történelem, amennyiben lemond hamis arkangyali ambícióiról, segítségünkre lehet az akadályok leküzdésében. A történelem az emberi változatosság óriási tapasztalata, emberi találkozások hosszú története. Az élet – és a tudomány – csak nyerhet azzal, ha e találkozás testvéries szellemben megy végbe.”⁸

Újabbban azonban egyre gyakrabban merül fel a kérdés, hogy: (1) nem ítélkezik-e a történész folyton-folyvást, amikor a múltat rekonstruálja és elbeszéli; (2) és elkerülhető-e vajon az ítéletalkotás, illetve tanácsos-e mellőzni, midőn történetbe foglaljuk az elmúlt idők eseményeit. Ezek a kérdések ma sokakat újra foglalkoztatnak. Ezért sem véletlen, hogy a *History and Theory* című mérvadó történetelméleti folyóirat 2004-ben egy teljes (külön)számot szentelt a történelem és az etika kapcsolatának. Richard T. Vann például határozottan amellett érvelt ennek során, hogy „a történész legalábbis nem kerülheti ki a morális értékelést”. Majd hozzáfűzte: „Adott tehát, hogy kikerülhetetlen, de vajon kívánatos-e?”⁹ A válasza pedig így hangzik: „a történetírásban létezik a morális értékelésnek (ítéletalkotásnak) egy redukálhatatlan eleme, ami egyaránt fellelhető az oktatásban, a kutatás minden egyes fázisában, és végül az elkészült szövegben is. Ez persze összetett dolog, mivel egyaránt felöleli a többi történész olyan standardok alapján való értékelését, melyek egyezményesen elfogadottak számítanak, egyszersmind tartalmazza a történelmi cselekvők, az ágensek értékelését is, akikről a történészek beszél-

⁷ Marc Bloch: A történész mestersége. Történetelméleti írások. Osiris, Bp., 1996. 101.

⁸ Uo. 101–102.

⁹ Richard T. Vann: *Historians and Moral Evaluations*. *History and Theory*, Theme Issue 43 (December 2004). 16.

nek, az utóbbi esetben azonban az értékelési kritériumok már jellemző módon vitatottak”.¹⁰

A továbbiakban különbséget tesz gyenge és erős értékelés között. Az előbbin azt érti, hogy a történész morális ítéletet mond a múltban elkövetett genocídiumok kapcsán, nem gyakorol viszont erkölcsi bírálatot az ezeket a gyilkosságokat elrendelő, azokat elkövető személyek felett. Az erős morális ítélezés kategóriájába viszont azt az esetet sorolja, amikor a történész nem fogadja el magára nézve mérvadónak a múltban érvényes világszemléletet és erkölcsi mércét, nem osztja tehát Ranke korábban idézett kontextualista kijelentésének igazát. Felmenti őt ez alól helyzetének ama sajátossága, hogy a történész nem, vagy nem csak a múlt általa elbeszélte eseményeinek szereplőivel, hanem saját kora embereivel, beszámolójának hallgatóival, helyesebben többnyire olvasóival folytatja a dialógust. Midőn már meghalt emberek tetteit értékeli, elkerülhetetlen, hogy az olvasókkal is megossza erkölcsi véleményét, hiszen „implicite be kell őket vonni az erről folyó dialógusba”.

A történész morális ítéletalkotáshoz fűződő joga azonban, ismerjük be, felettébb kényes kérdés; már pusztán azért is, mert roppant szűkös az igazság felkutatására és kimondására szerződő historikus számára e tekintetben megnyíló tér. Ennek ellenére egyetlen, a történetírói ethosznak elkötelezett historikus sem gondolhatja komolyan, hogy az igazság kimondásából ráháruló morális teher végleg megszabadíthatja a múlt erkölcsi megítélésének nem kevésbé súlyos terhétől. Így vélte ezt évtizedekkel ezelőtt Szabad György is, kijelentvén: „Nemcsak az élő és az eljövendő nemzedékek iránt tartozik felelősséggel [a történész], hanem a némaságba hanyatlottak iránt is.” Mely felelősség, vallotta, nemhogy „nem kerül ellentmondásba a történelem szaktudományi érdekeinek szolgálatával, éppen ellenkezőleg: teljes összhangban van vele”.¹¹ Ez abból ered, hogy a történész többre vállalkozik annál, mint hogy a múlt köveiből építkezzen, „hanem a múltbeli épületek rekonstruálása [...], a szerves keletkezésű

¹⁰ Uo. 26.

¹¹ Szabad György: A történész felelősségéről. Tiszatáj, 1974. június. 3.

képződmények rekonstruálása” képezi a hivatását. Ehhez pedig „mellőzhetetlenül szükséges a történeti valóság közvetlenebb megszólaltatása és megnyilatkozásainak maximális érzékenységgel történő regisztrálása – némileg képletesen szólva –, az üzenetet felfogó és közvetítő funkció ellátása is”.¹² Minélfogva: „A felelősségteljes kapcsolattartás a múlttal korántsem kárhóztatja a történetek pusztja regisztrálására a historikust, éppen ellenkezőleg, arra ösztönzi, foglaljon állást, mondjon ítéletet. Ítéletet, amelynek az indoklása legyen a tudományos és az erkölcsi felelősség vonatkozásában a lehetséges mértékig feddhetetlen, de amely ugyanakkor ne legyen fellebezhetetlen.”¹³

Nem vagyok benne egészen biztos, hogy Szabad moralizáló gondolatmenete általános tetszést váltana ki a történészek széles táborában. Ráadásul komoly vita tárgyát képezheti, hogy pusztán csak a postás vagy a küldönc szerepe illeti-e meg a történészt a múlttal való kapcsolatában? A múlt és a történelem ilyen differenciálatlan fogalmi összemosása számomra elfogadhatatlan. Megítélésem szerint a múlt semmiképp sem tekinthető olyannak, mintha csupán az elkövetkező nemzedékekért jött volna létre és csak azért állt volna fenn, hogy az utóknak szóló értelem és jelentés forrásául szolgáljon. Ez utóbbit ugyanis az utókor maga hozza létre és használja fel önnön céljaira. Jenkinsszel szólva azt vallom tehát: „A múlt semmi olyan vele összefonódó értéket nem rejt magában, amihez nekünk lojálisnak *kellene* lennünk, semmi olyan ténytet nem foglal magába, melyet nekünk meg *kellene* találni, semmi olyan igazságot nem kínál, melyet tisztelnünk *kellene*, egyetlen olyan problémát sem tartogat, melyet nekünk *kellene* megoldani, semmi olyan projektet nem mutat fel, amit nekünk *kellene* befejezni.”¹⁴

Mégis: Szabad idézett álláspontja jól mutatja azt a nem-egyszer explicite is jelentkező és implicite egyébként is kiríthatatlan igényt, mely szerint a történésznek erkölcsi ítélet

¹² Uo. 4.

¹³ Uo. 5.

¹⁴ Keith Jenkins: *Refiguring History. New Thoughts on an Old Discipline*. Routledge, London, 2003. 29.

tárgyává kell tennie a múlt általa magyarázni és megérteni kívánt világát.

Ha a múltat nem egyszerűen leírni (ami persze önmagában sem mentesít az értékeléstől), és nem is csak magyarázni kívánjuk, de ráadásul meg is szeretnénk érteni, aligha szabadulhatunk az ítékezés általános kötelmétől. Ekkor azonban menthetetlenül belekeveredtünk a történelmi cselekvők saját erkölcsi világába. Márpedig – tehetjük hozzá – nem minden múltbeli üzenet látszik méltónak arra, hogy továbbadják az utókornak. Nem véletlen, hogy a posztmodern által hirdett pluralizmus, tág elbeszélői szabadság ellenében példaként említeni szokott holokauszt kifejezetten megértő történetírói megközelítése szakmai körökben elfogadhatatlan eljárásnak tűnik. Bele lehet-e, helyesebben bele szabad-e helyezkedni egy olyan történelmi szereplő lelki és erkölcsi világába, mint amilyen Hitler volt? Nem vezet-e ez óhatatlanul a vele való kritikátlan azonosuláshoz, a Hitlernek felróható történelmi felelősség menthetetlen elsikkasztásához?

Ezek a kérdések nem csak a történész által kreált történelem, hanem a kollektív emlékezet, a nyilvános történelem (*public history*) fogalmával jelölt múlt reprezentációja kapcsán is rendre felvetődnek. Hadd emlékeztessenek *A bukás* című német film nyomán keletkezett vitára, amely azt a kérdést exponálta, létezik-e, morális értelemben, a történelmi gonosznak emberi arca és emberi jelentése; megjeleníthető-e Hitler akár a történetírás jóvoltából, akár a nyilvános történelem keretében olyan emberi alakként, mint amilyen mindenki más. Nem ritka az a vélemény, mely szerint erre a kérdésre nemmel kell felelni, mivel: „Az éppen a nem-igazság, hogy [Hitler] olyan lenne, mint bárki más.”¹⁵ A tét ez esetben a történelmi hitelesség kérdése, amit nem szolgáltatathatunk ki minden további nélkül a megértés más esetekben egyébként jogos eljárásának. Ezzel ugyanis a felejtés, a rossz elfelejtésének eszközévé silányítjuk a múlt illetően ábrázolását.

Egész könyvet szentelt a kérdés beható vizsgálatának Tzvetan Todorov. S noha egy helyen azon véleményének adott

¹⁵ Például: Berkovits Balázs: Hitler, az emberarcú. Élet és Irodalom, 2005. május 6. 15.

benne hangot, hogy „az erkölcsi ítéletnek a megismerés munkáját követnie kellene, nem pedig megelőznie”,¹⁶ később viszont már elismerte, hogy: „A múltat a jelen szolgálatába állítani cselekvés. Megítélésére nem elegendő, hogy számon kérjük a megfelelés igazságát (a tények megállapítása érdekében) vagy a leleplezés igazságát (a véleményalkotás érdekében); a jó és a rossz fogalmaiban, tehát politikai és morális kritériumok alapján kell értékelni.”¹⁷ S midőn végül felteszi a kérdést: „legitim dolog-e ítéletet hozni a múltról?” – elsőként konstatálja: a történészek „csak kivételesen fosztják meg magukat ettől”.¹⁸ Amikor pedig azt kezdi mérlegelni, hogy vajon jogos-e mindez, akkor arra jut: pusztán azért, mert megértjük, hogy miért tűnhettek egyes múltbeli cselekedetek elfogadhatónak, dicséretre méltónak (mondhatnánk: racionálisnak) egész népek számára, nem kell elfogadnunk, hogy mindezen cselekedetek (a népirtás, a kínzás, mások megfosztása a szabadságtól) megbocsáthatók annak a történelmi összefüggésnek a nevében, melyben megvalósultak.¹⁹

Emiatt gondolja úgy, hogy az intézményi determináció magyarázata nem adhat erkölcsi felmentést a tökéletes rossz megtestesítőinek a saját cselekedeteikért. Nem azért ítéljük el őket, mert eleve a rosszat kívánták képviselni. A dolog ennek éppen a fordítottja: a 20. század szörnyű diktátorai rendszerint a saját fogalmaik szerinti jóra való törekvés eredményeként vetemedtek másokkal szemben bűnös és hitvány cselekedetekre. „Következésképpen a döntő különbség azok között a cselekedetek között van, amelyeknek a racionalitása tisztán szubjektív, vagy pedig interszubjektív [...], azaz jó szívvel el tudják fogadni a kortársak vagy az utókor történészei.” Hitler zsidókról alkotott véleménye, amely olykor valós megfigyelésekből is eredt, a saját szemszögéből nem tekinthető irracionálisnak, a belőle levont „következtetésekkel azonban nem lehet egyetérteni, mivel sértik az emberi faj erkölcsi érzékét”.²⁰

¹⁶ Tzvetan Todorov: A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század. Napvilág, Bp., 2005. 78.

¹⁷ Uo. 129.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. 132–133.

²⁰ Uo. 81.

Ezzel el is jutottunk a történelmi megjelenítés interpretációs és reprezentációs szabadságának heves vitákat kiváltó kérdéséhez. A történetírás ironikus perspektívája mellett érvelő Hayden White a *Metahistory* utolsó előtti oldalán, mintegy végszónak szánva kijelenti: „Amikor a történelem ezen alternatív víziói közti választás ügye kerül elő, akkor az egyiknek a másikkal szembeni előnyben részesítéséhez a *morális* vagy az *esztétikai* kiindulópont képezi az egyedüli alapot.”²¹ Erre a kijelentésére (is) hivatkozva gyakran felróják azután White-nak, hogy önkényesen relativizálja a történelem fogalmát, mivel a történetírás tudományosságának a tagadását kívánja megalapozni. Annyi azonban az eddigiekből is kitűnhetett, hogy a történelmi megismerés morális felelőssége szinte magától értetődő követelmény a történészek számára, bár szemérmes hallgatás vagy éppen nyílt köntörfalazás gondoskodik róla, hogy ne derüljön fény erre a titkolt meggyőződésükre.

A történetírás efféle morális megalapozásának kérdése a posztmodern által hirdetett interpretációs és reprezentációs szabadság kapcsán kerül igazán előtérbe. Az egyértelműnek tűnő, a jelentésüket illetően rögzítettnek tetsző múltbeli események (mint amilyen a holokauszt) kapcsán vetődik fel a kérdés legkiélezettebb formában. Mint történt 1990-ben is a holokauszt reprezentációjának határaitól folyó széles körű vitában;²² és ez ismétlődött meg a Dirk Moses és Hayden White közt nemrég lezajlott vitában is, amely közvetlenül a traumatikus nacionalizmus és a nyilvános történelem közti összefüggés kérdését érintette.

Másfél évtizeddel ezelőtt White úgy foglalt állást a kérdés etikai vonatkozását illetően, hogy csak szakmai-etikai megfontolások korlátozhatják a történetírói beszédmód határtalan voltát. „A Harmadik Birodalom eseményeiről szóló történetek komikus vagy idilli cselekményesítésének esetében nyilvánvalóan igazoltan vethetjük el őket [a revizionista tételeket]

²¹ Hayden White: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1973. 433.

²² Saul Friedlander, ed.: *Probing the Limits of Representation. Nazism and the „Final Solution“*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1992.

a tényekre hivatkozva az egymással versengő elbeszélések közül.”²³ Ezzel Carlo Ginzburg bírálatainak kívánta elejét venni, nevezetesen hogy a White-féle történetírói szkepticizmus és relativizmus nem ad kellő biztosítékokat a tolerancia által megkívánt episztemológiai és morális alapokhoz. Hiszen, állította Ginzburg, „amikor a morális és az elméleti különbségek végül nem az igazságra vonatkoznak, nincs mit *tolerálni*”.²⁴

Akkor viszont, amikor immár az az elképzelés képezte vita tárgyát, mely szerint „bár lehetséges olyanfajta tudást előállítani, amely egyetlen politikai programhoz sem kapcsolódik nyilvánvalóan, de a humán és társadalomtudományokban előállított minden tudásra igaz, hogy lesznek olyan ideológiák, amelyek könnyebben felhasználhatják, mint a többi” – White nem dönthette el a kérdést a korábbiakhoz hasonló módon.²⁵ S akkor sem tehetette ezt, amikor azt az állítását kellett megvédenie, hogy: „Alárendelt, veszélyeztetett vagy ellenálló társadalmi csoportok szemében az a javaslat, hogy a történelmet azzal a tárgyszerűséggel, visszafogottsággal, realizmussal és társadalmi felelősséggel fogják fel, amely a történelmi kutatásokat szaktudománnyá válásuk óta jellemzi, csak azon ideológia újabb oldalának látszik, amellyel szembezállni hivatottak.”²⁶ A történelem, vonta le végül White a következtetést, „nem ablak, amelyen keresztül a múltat olyannak látjuk, amilyen tényleg volt, hanem fal, amelyet át kell törnünk, hogy szembezállhassunk a történelem szörnyűségével”.²⁷

Dirk Moses szerint White felfogása azért veszélyes, mert kiszolgáltatja a történelem nyilvános használatát korunk etnikai és nacionalista konfliktusainak. Az utóbbiak kirobbantói ugyanis a történelem szabaddá tett használata révén igazolják a kollektív emlékezet tetszőleges politikai instrumentalizálását és egyoldalú kisajátítását. Ez pedig megannyi új történelmi

²³ Hayden White: A történelmi cselekményesítés és az igazság problémája. In: *Uő: A történelem terhe.* Osiris, Bp., 1997. 256–257.

²⁴ Carlo Ginzburg: *Just One Witness.* In: Saul Friedlander, ed.: i. m. 93–94.

²⁵ Hayden White: A történelmi értelmezés politikája: szaktudománnyá válás és a fenséges kiszorítása. In: *Uő: i. m.* (1997). 248.

²⁶ *Uo.* 249.

²⁷ *Uo.* 250.

szörnyűség elkövetéséhez nyújt számukra kényelmes etikai megalapozást és tudományosan igazolt elméleti fogódzót.²⁸

Mielőtt bemutatnám White Mosesnek adott válaszát, érdemes néhány szót szólni az instrumentalizált történelem használatáról. Vajon kizárólag csak destruktív célokra használható a múlt ekként újraértelmezett fogalma? A válasz nem annyira egyértelmű, mint ahogy Moses sugallja. Egy, a történelem használatáról szóló, nemrég megjelent angol munka számos példát hoz a közeli és a távolabbi múltban elkövetett történelmi vétségek és bűnök mai megkövetéséről, a múltban legyőzött népek, embercsoportok magára találásáról, és megújult identitásteremtő törekvéséről; ami éppen a múlt általuk is szorgalmazott átértelmezésével vált csupán lehetővé. Nem véletlenül áll a kérdésnek szentelt alfejezet élén a *Bocsánatkérések* cím. A szövegrészből kiderül, hogy milyen sűrűn kérnek manapság bocsánatot a nagyhatalmak, a volt gyarmattartó hatalmak valamikori elnyomottaiktól, az általuk a múltban súlyosan megalázottaktól.²⁹ Amit – fűzzük hozzá –, Jelcin és Putyin is megtett velünk szemben '56 kapcsán.

S miként felel vajon White a vele szemben emelt iménti kifogásra? A szorosabban etikai vonatkozású kérdésekre koncentrálna két problémára utalok csupán. Az egyik az a régi nóta, mely szerint a történetírói sokszólamúság, a poétizált történetírás white-i fogalma szabad utat nyit a holokauszot tagadó revizionista történészek előtt. White ezzel kapcsolatban ma azt hangoztatja: a hivatásos történészek azért szolgáltatják ki magukat így vagy úgy a revizionistáknak, mert egyenlő partnerként bánnak velük a tények nyelvén megszólaló „tudományos” történetírás játszmájában. A revizionisták ugyanis a hivatásos történészekkel folytatott „vitáikban” az utóbbiak által használt fegyvert fordítják ellenük, amikor a krematóriumok működésének írásos nyomait kérik számon a holokausz létezésének bizonyítékaiként. Valójában persze nem a holokausz mint esemény pusztán megtörténtében (ténybeliségében), hanem az eseménynek

²⁸ Dirk Moses: Hayden White, traumatic nationalism, and the public role of history. *History and Theory* 44, 3 (October 2005).

²⁹ Jeremy Black: *Using History*. Hodder Arnold, New York, 2005. 90–92.

tulajdonítható jelentés és jelentőség tekintetében térnek vagy térhetnek el érdemben egymástól a történelmi vélemények – vonja le White a tanulságot.³⁰

Ez pedig, tegyük hozzá, egyáltalán nem ritka olykor még a holokauszt történetírói diskurzusában sem. Friss példaként említjük, hogy a lágerek felállításáért és működtetéséért felelős SS mint önállóságra törő gazdasági hatalom múltját egymástól függetlenül, és szinte ugyanazon forrásanyagokon vizsgáló német és amerikai történész – akiknek munkái majdnem egy időben (2001-ben, illetve 2002-ben) láttak napvilágot – egymástól homlokegyenest eltérő véleményt fogalmazott meg ugyanarról a történelmi kérdéstről.³¹

Térjünk azonban vissza White-hoz a tanulságok levonása érdekében. A történetírás feladata szerinte elsősorban nem az, hogy előállítsa a tudást, hanem hogy adjon jelentést a jelentőséggel felruházott múltnak. Nem a múlt tényyszerűségének puszta regisztrálása, hanem számunkra való értelme (értelmezése) végett van égetően nagy szükség a múlt megjelenítésének megannyi változatára. Ez azonban nem ugyanazt az etikai feladatot rója a historikusra, mintha csak az igazság képviselőjét várnánk el tőle.

Történelem és etika szembenállásának kérdését tekintve, mellyel kapcsolatban Dirk Moses nyíltan White felelőtlenségét hangoztatja, ekként válaszol a megbírált. A történelemben benne rejlő etikai elem nem az, hogy mi van, vagy mi volt adott esetben, hanem hogy minek kellene (vagy minek kellett volna) történnie adott esetben. Az etikai szempont teret nyit tehát a cselekvés számára, ami korántsem azonos azzal, hogy előírják számunkra: mit kell vagy mit kellett volna tennünk adott helyzetben. „A történelmi múlt abban az értelemben tekinthető »etikuss«-nak, hogy tárgya (az erőszak, a veszteség, a hiány, az esemény, a halál) felkelti bennünk mind önmagunk, mind »mások« iránt azt a fajta ambivalens érzést, amely óhatatlanul felmerül az esetben, ha egzisztenciálisan meghatáro-

³⁰ Hayden White: The public relevance of historical studies: a reply to Dirk Moses. *History and Theory* 44, 3 (October 2005).

³¹ Vö. Nikolaus Wachsmann: Looking into the abyss: historians and the Nazi concentration camps. *European History Quarterly* 36, 2 (2006). 258–261.

zó módon kell választanunk, és a dologba belemerülnünk.” Ennek során, folytatja White, bátran támaszkodhatunk az etikai tradíciók gazdag tárházára. Ha viszont a semleges, az objektív, a tisztán tudományos megismerést tekintjük kizárólagos feladatunknak, akkor eleve lemondunk az egzisztenciális kérdések történetírói felvetéséről és érdemi megválaszolásáról. Márpedig nem térhetünk ki folyton előle, amennyiben viszont elfogadjuk a vele együtt járó kihívást, indokolt és ajánlott a poétikus beszédmód tudatos használata.

Todorov korábban említett könyvének emlékezet-konceptiója kísértetiesen egybeesik White emez utóbbi gondolatával. Todorov szerint ugyanis: „Az emlékezet jó felhasználása az, ha igaz ügyet szolgál, és nem az, ha megelégszik a múlt újratereztésével.” A fő kérdés tehát nem az, „kell-e ismernünk az igazságot a múlttól, a válasz ebben az esetben mindig igen”. S éppen ez a helyzet „azokkal a célokkal [is], amelyeket a múlt felidézésével el akarunk érni, és az ítélet, amelyet alkotunk róla, nem az emlékek pontosságából, hanem az értékek megválasztásából származik”.³² Feltehetően ebben rejlik a történelemből fakadó etika „redukálhatatlan eleme”.

E tanulmánykötet írásaiban a szerző változatos témák kapcsán tesz újra és újra kísérletet a történelem relatív fogalmának tisztázására. Nem a pusztán elméleti kinyilatkoztatás, hanem a bizonyítás szándéka vezeti eme törekvésében. Ennek során a történeti gondolkodás és a konkrét történetírói gyakorlat kiterjedt felületén megtapadva igyekszik az elvont tézist kézzelfogható állításként bemutatni és igazolni. A vita ezzel nyomban le is kerül arra a szintre, ahol elvégezhető a hipotézis falszifikációja. Ily módon tehető ugyanis szabaddá az út a történészek termékeny eszmecesteréje számára, melyet a múlt megismerhetőségének fogas kérdéséről szoktak folytatni.

³² Tzvetan Todorov: i. m. 167–168.